

De stad is van iedereen

*Hoe machtsspel, gemakzucht en dogma's onze gebouwde
omgeving vormgeven ... en hoe het anders kan*

Colofon

ISBN: 978 90 8954 472 8

1e druk 2012

© 2012 Jan den Boer

Exemplaren zijn te bestellen via de boekhandel
of rechtstreeks bij de uitgeverij:

Uitgeverij Elikser

Ossekop 4

8901 AA Leeuwarden

Telefoon: 058-2894857

www.elikser.nl

Foto auteur: Caroline van Wijngaardenn

Vormgeving binnenwerk: Evelien Veenstra

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op wat voor wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en de uitgeverij.

This book may not be reproduced by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the author and the publisher.

De stad is van iedereen

*Hoe machtsspel, gemakzucht en dogma's onze gebouwde
omgeving vormgeven ... en hoe het anders kan*

Jan den Boer

Inhoud

Voorwoord door Sjoerd Soeters	7
Proloog: mijn persoonlijke zoektocht	15
Inleiding	21
Deel 1 Van wie is de stad?	33
1.1 Inleiding	33
1.2 De stad is van machthebbers	34
1.3 De stad is van ontwerpers	37
1.4 De stad is van ontwikkelaars	40
1.5 De stad is van bewoners	42
1.6 De stad is van bureaucraten	43
1.7 De stad is van populistten	44
Intermezzo 1: De stad als bron van cultuur of bron van verval?	47
Deel 2 De strijd om de stad	55
2.1 Inleiding: macht, gemakzucht, hebzucht en dogma's	55
2.2 In concepten kun je niet wonen: de strijd tussen modernisme en traditionalisme	58
2.3 Politbureau of populisme: de strijd tussen elite en 'het volk'	87
2.4 Architectuurkritiek of architectuurjournalistiek: de strijd tussen intellectuelen en pragmatici	94
2.5 Beleggingsobject of woonhuis: de strijd tussen hebzucht en kwaliteit	105
2.6 Kwaliteit of regels: de strijd tussen en geïnspireerden en bureaucraten	111
2.7 De zoektocht naar schoonheid	126
Intermezzo 2: Het praktische trainen van je gevoel voor schoonheid	142

Deel 3	De stad is van iedereen	147
3.1	Inleiding	147
3.2	Madurodam: kwaliteit genereert geld en toekomstwaarde	149
3.3	Van blindeman naar coproductent	151
3.4	Terugkeer naar klassieke stedelijke kwaliteiten	155
3.5	De spontane stad	177
3.6	De spontane stad in de praktijk: particulier opdrachtgeverschap	179
3.7	Rijk bouwen in arme tijden	187
3.8	Nieuwe verbindingen in het architectuurdebat	192
3.9	Samen bouwen aan de stad	198
3.10	Naar een nieuw vertrouwen in de stedelijke ontwikkeling	205
	Epiloog: Schoonheid, liefde, integriteit en stilte	209
	Over de auteur / lezingen en gastcolleges	213
	Woord van dank / verantwoording	215
	Literatuur	217

Voorwoord

door Sjoerd Soeters

Ergens diep in het bos achter mijn huidige locatie bevond zich eens de Comte de la Marche. Volgens de lokale mythologie werd dit kasteel na de revolutie met de grond gelijkgemaakt, waarna alle bouwmaterialen successievelijk van de plek werden weggehaald en opgingen in de muren, vloer- en dakconstructies van schuren en boerenhuisjes, waarna de archieven met de vluchtende laatste bewoners in het nog immer elegant walsende Wenen terecht kwamen. Daarom moeten we het hier nu 'qua kasteel' doen met het verderop staande negentiende-eeuwse nouveau-riche-achtige Château de La Cazine.

Het gebouw is zeker statig. Onder een steile en hoge, met leien beklede kap staat een kloek volume van twee mooi geproportioneerde verdiepingen, opgetrokken in rode baksteen met zandstenen blokken ter accentuering van raamopeningen en hoeken. De hoge beletage is verheven op een grijze natuurstenen plint. Aan de ene kant bevindt zich een statige toegangstrap en bordes, aan de andere kant een terras met uitzicht over landerijen en een prachtig meer. Desondanks leidt het kasteel een kwakkelend bestaan van jeugdherberg met paardenstallen, conferentieoord met slaapaccommodatie en dan weer optimistisch opgezet hotel en restaurant. Nadat de laatste restauranthouder er failliet ging, is het nu in handen gekomen van een Britse entrepreneur die eromheen een 'totale vakantiebeleving' gaat construeren met golfbaan, tennisvelden, zwembad, kanovijver en huisjes. Het kasteel is als pièce de résistance gerestyled door een Londense visionair, met donkergrijze tapijten, donkergrijze gordijnen, donkergrijze wanden en donkergrijze kroonluchters, waarmee ook de laatste resten authenticiteit zijn verdwenen en de statige eetzaal aanvoelt als het reductionistisch vormgegeven decor voor een kostuumkomedie.

Terwijl wij ons hart vasthouden om het gevaar dat een teveel aan toestromende toeristen de weldadige rust en stilte in dit prachtige, maar zorgvuldig geheimgehouden gebied zal komen verstoren, is er voor het restaurant een veelbelovende jonge chef uit de Limousin

aangetrokken, in een poging de Franse scepsis over een door Engelsen gerund restaurant te doorbreken.

Inderdaad is in de eetzaal elke associatie met Fawlty Towers volstrekt afwezig: de bediening is in elke beweging minimalistisch en functioneel en de sommelier is een jonge Française die een perfecte San Veran en later een sublieme Languedoc uit de cave opdiept. Er is geen open keuken, want de jonge chef prepareert in zijn laboratorium, buiten het zicht van de gasten, gerechten waarvan de verschijningsvorm zodanig geabstraheerd is dat elke relatie met de smaak ervan volstrekt is verdwenen. Het concept is duidelijk het maximaal opvoeren van de verrassing van het compleet nieuwe in de vorm van een geësthetiseerde nouvelle cuisine, waarin elke relatie tussen visuele ervaring en smaakervaring is verbroken. De lamsschouder die ik heb besteld wordt gepresenteerd op een gelukkig nog wel rond bord, waarvan de linker zijde echter tot een derde van de breedte als een wassende maan is bedekt met een groen korrelig vlak, dat aan de alpenweiden langs de Märklin-modeltreinbaan uit mijn jeugd doet denken, en dat bij navraag blijkt te zijn samengesteld uit fijn gemalen gemengde kruiden. De lamsschouder zelf is vormgegeven als een katafalk van 3 bij 8 centimeter en 3 centimeter hoog, waaroverheen een plakje oranjeleurig, perspex-glimmend aspic als lijkkleed is aangebracht. Een cilindrisch torentje puree en een slingerend voetpad completeren de landschapsinrichting. Bonne promenade, bon appétit!

In de eetzaal wordt uitsluitend op fluisterton gesproken. De ernst van de eredienst die het diner is in de Franse cultuur is zo nadrukkelijk voelbaar in de gehele ambiance dat zelfs de overwegend buitenlandse clientèle er diep van is doordrongen. Alleen het zachte tikken van vorken verstoort de serene stilte.

In de ruimte voor contemplatie die het ceremoniële doorlopen van het menu mij biedt, denk ik met weemoed aan mijn favoriete restaurant op de Noordermarkt in Amsterdam. Een eetgelegenheid waar Wil Demandt in zijn Bordewijk in een zaal met bulderbaanakoestiek een verfijnde en steeds vernieuwende, maar traditionele boerenkeuken aanvoert, waar om het hardst gepraat en gelachen wordt, waar de bediening even aan tafel komt zitten, en dan niet alleen voor het opnemen van de bestelling, waar de keuken zo langzaam is dat er voldoende tijd is voor het legen van nog een fles, en waar het eten er zo uitziet als het is en smaakt. Een lamsschouder is daar een lamsschouder; mooi afgebraden aan de buitenzijde, rosé op de snijvlakken van

de mooie dunne plakken en op het bord gelegd met de groenten van het seizoen, die er ook als zodanig uitzien.

Het is een door velen gedeelde observatie dat we tegenwoordig net zo veel praten, lezen, studeren, plaatjes kijken en filosoferen over eten als we dat veertig jaar geleden over seks deden. Elke serieus te nemen krant heeft ten minste drie kookrubrieken, het aantal magazines over koken en eten is ontelbaar en je moet zappend de hinkstap-sprong doen om niet successievelijk in twee kookprogramma's per avond te belanden. Het is moeilijk te zeggen welke van de twee benaderingen breed wordt geprefereerd: het avantgardistische, abstracte nouvelle-cuisine-gestylede koken, of de keuken die traditie paart aan vernieuwing van smaak, maar styling afwijst. Kort gezegd is het misschien een competitie tussen beeld en inhoud, en je kunt dus verwachten dat alle visuele media ten minste een stevige dosis van de eerste benadering nodig hebben om de onmogelijkheid van het overdragen van de sensatie van smaak op televisie, foto's en tekst te doen vergeten. Eten, of ten miste het denken erover, is onder invloed van de media tot een fenomeen geworden dat we op het gezicht beoordelen. De ervaring is teruggebracht tot een beeld.

Dat dit niet alleen geldt voor de berichtgeving in de cultureel verheven media blijkt wanneer je de advertenties van de grootgrutters bekijkt of een tocht aanvaardt in het middendeel van elke supermarkt, waar de prefab voedingsmiddelen staan opgestapeld die door de voedingsindustrie bedacht zijn voor de snelle hap of voor de doelstelling van 'binnen tien minuten op tafel'. De verpakkingen zijn aan de voorzijde wervend vormgegeven met kleurrijk en verleidelijk gefotografeerde producten, terwijl aan de keerzijde in een lange lijst alle ingrediënten, kleurstoffen en conserveringsmiddelen worden opgebiecht, uiteraard alleen begrijpelijk voor degenen die geen analfabeet zijn en bovendien de tijd nemen om de inhoud te bestuderen.

De filosoof en publicist Michael Pollan is iemand die wél de moeite genomen heeft om eens diepgaand na te denken over wat de gemiddelde Amerikaan eet, en hij schreef *In defense of food*, in het Nederlands vertaald tot *Een pleidooi voor echt eten*. Aanleiding voor het nadenken over voeding is niet het esthetische of culinaire aspect dat onze kranten en tijdschriften zo prettig verluchtigt, maar de bedreiging die het westerse voedingspatroon voor de gehele samenleving vormt: de epidemie van chronische ziekten zoals vetzucht,

suikerziekte, hartaandoeningen en verschillende vormen van kanker. Het produceren van voedsel voor de massa is gecompliceerd. De boer probeert met alle middelen tot een grotere productie te komen, die dan weer voor steeds minder door de verwerkingsindustrieën wordt opgekocht. De industrie zelf sorteert de ingrediënten uit, re-assembleert ze, maakt ze 'lekkerder' en houdbaarder door toevoegingen, doet marktonderzoek, presenteert, verpakt en verkoopt. De supermarkketens kopen ten slotte en gros in en distribueren het tot de plek waar het pakje uiteindelijk belandt, ergens midden in een supermarkt, liefst op ooghoogte in de schappen. Het is één grote ingewikkelde machine waar veel mensen van eten. Het geloof dat het allemaal goed gaat, dat de voedingsindustrie de voorspoed van de natie dient, wordt door Pollan aangeduid met het 'nutritionisme'. In het totale proces worden, begeleid door de nutritionistische wetenschappers, van oorsprong complete voedingsmiddelen gereduceerd tot geïsoleerde voedingsstoffen die geschikt zijn voor fabrieksmatige processen: sporenelementen worden vervangen door de drie monoliete chemische elementen van kunstmest en vezels worden verwijderd om de kooktijd te reduceren. Wat aan diversiteit aan de ene zijde wordt weggehaald wordt anderzijds meer dan aangevuld door koolhydraten: eindeloos veel mais in alle soorten, en ook nog suikers.

Maar, wat heeft dat in hemelsnaam te maken met de stad?

Tegen de achtergrondsituatie waarin volgens de VN het aantal mensen dat op de wereld aan overvoeding leidt voor het eerst dat van hen die aan ondervoeding leiden overtreft, zou ik mij misschien minder moeten bezighouden met disputen over de waarde van de kubistisch vormgegeven nouvelle cuisine (in Frankrijk ook wel aangeduid met 'cuisine snob') ten opzichte van de op traditie stoelende, verfijnde boerenkeuken van Wil Demandt. Het was slechts bedoeld als aanduiding van de volstrekte irrelevantie van het 'debat' tussen abstract estheten en liefhebbers van eventueel chaotische levendigheid.

De tiende Biënnale voor Internationale Architectuur in Venetië in 2006 toonde in het enorme arsenaalgebouw een overzicht van zogenaamde metacities: Caracas, Sao Paulo, Bogota, Mexico-Stad,

Los Angeles, New York City, Cairo, Johannesburg, Istanbul, Mumbai, Tokyo en Shanghai. Om het vooral Europese publiek te amuseren waren bovendien de mini-meta's Londen, Barcelona, Berlijn en Milan/Turijn aan de reeks toegevoegd. Dat overzicht was in zijn alomvattendheid indrukwekkend genoeg om alle nationale paviljoens vol precieus vormgegeven architectonische taartjes, doorkijkblousevoyeuristische vliesgevels, kubistisch kantelende stapelingen en avantgardistische spiralen en achtbanen op slag te doen vergeten. In een prachtig gepresenteerd overzicht werden de stedelijke kolossen aan elkaar afgemeten (aan wat anders) in overzichten van bevolkingsgroei, dichtheid, leeftijdsopbouw, inkomensverdeling et cetera. Problemen van water, luchtkwaliteit, distributie, transport, voorzieningen als scholen en buurtcentra en werkgelegenheid werden op enorme beeldschermen en panelen getoond. De bezoeker werd geconfronteerd met de demografische explosie midden in een compactheid waaruit geen escape meer is, waarin mensen er met elkaar het beste van moeten zien te maken. Een compactheid waarin specialisten voorstellen doen, politici strategieën plannen of aan verdeel en heers doen, overheden proberen te redden en soms succesvol plannen, maar waarin de drukgolven van de bevolkingstoename onrembaar de contouren van de bebouwing voortdurend verder doen uitdijen. Steden waarin de aantallen mensen zo groot zijn en de bevolkingsdruk zo hoog is dat hun structuren erdoor lijken te worden gevormd, geboetseerd uit verse klei door miljoenen handen, op cruciale plekken doorsneden door bestuurlijke maatregelen, alleen vervormd en begrensd door landschappelijke omstandigheden. Tegen de achtergrond van de problematiek van deze wereldsteden heeft elke architectonische inventie of noviteit, ook elke geniale, het gewicht en de geur van een scheet: 'the art of architectonic farting' is een onderzoeks- en tentoonstellingsthema dat ik van harte aanbeveel bij herstructurering van het NAI. Zoals Carré elk jaareinde zijn theater openstelt voor het kerstcircus voor heel het gezin, zo zou het NAI eens per jaar een tentoonstelling voor breed publiek kunnen inrichten van 'architectonic farts', al was het alleen maar voor de geur, met in de museumshop keuze uit een ruime keuze in flacons: 'U wilt de Van Berkel, in eau de toilette?' 'Nee, graag als body lotion!'

Jan den Boer onderneemt in dit boek een zoektocht die vergelijkbaar is met die in *Een pleidooi voor echt eten*. Hij onderzoekt de

buitengewoon complexe vervlechting van partijen, belangen, strategieën, theorieën, organisaties, systemen en regelingen die een rol spelen bij het maken van wijken en steden, en die ondanks alle goede intenties vaak toch tot een dramatisch armoedig en ongezonder eenzijdig eindproduct hebben geleid.

Pollan speurt naar de ingrediënten die van belang zijn voor goed voedsel: echt eten. Eet vooral veel groenten, schrijft hij, en... ga niet in het midden van de supermarkt, want daar verkopen ze alleen ongezonde, in elkaar geknutselde producten; ga naar de randen naar groente en fruit, noten en zuivel. Waar hij heel persoonlijk en concreet wordt in zijn aanbevelingen is misschien een overlappende essentie van de beide thema's te herkennen. 'Eet niets wat uw overgrootmoeder niet als voedsel zou herkennen,' schrijft Pollan, en: 'Sta sceptisch tegenover niet-traditioneel voedsel.' Voor vakgenoten vertaald: het begrijpelijke, alledaagse is belangrijk voor het levensgeluk. Laat de immer naar een nieuwe belevenis zoekende architectuurtoerist het elders gaan zoeken, maar dring ons niet een stad op die in al zijn esthetiek niet te vreten is.

Den Boer onderzoekt welke elementen ontbreken in de door bestuurders, planologen, stedenbouwkundigen en architecten ingerichte 'gebouwde omgeving'. Omgevingen die ondanks alle erin geïnvesteerde deskundigheid en ondanks de zorgvuldige, zelfs welstandstoezichtelijk goedgekeurde vormgeving als leeg, betekenisloos, doods en onpersoonlijk worden ervaren.

Het debat over modernisme versus traditionalisme blijkt voor sommigen een welkome afleidingsmanoeuvre te vormen; op die manier wordt het nadenken over het echte probleem nog even uitgesteld. Sommige vertegenwoordigers van gerenommeerde, subsidie slurpende organisaties die modernisme propaganderen bereiden zich kennelijk voor op regime-change door pertinent te verklaren dat het ze niet gaat om modernisme óf traditionalisme; ze staan klaar om zo nodig over te stappen! Als de subsidie maar blijft stromen.

Naast Rob Kriers gedetailleerde lijst van aanbevelingen voor een leefbare stad heeft Den Boer verrassende verklaringen en beken-tenissen opgetekend van stedenbouwkundige en architectonische vakgenoten.

Door de mist van kruitdampen die boven het slagveld van de rich-

tingenstrijd in architectenland hangt, tekenen zich uiteindelijk de contouren af van vruchtbare uitgangspunten voor een stedenbouw die wél tot aangename, leefbare, levende, intensieve en vrolijk makende stedelijke milieus kan leiden.

Toegegeven: er zijn geen sluitende formules te vinden, noch universeel succesvolle recepten, maar het boek is een stevig pleidooi voor de omschakeling van esthetische formules naar levende steden. De stad is van iedereen!

Labastide, augustus 2012

Sjoerd Soeters

Proloog: mijn persoonlijke zoektocht

Op de vraag *van wie is de stad?* zijn vele antwoorden mogelijk. Oppervlakkig gezien lijkt het misschien alsof de stad van iedereen is, maar in dit boek laat ik zien dat de praktijk heel anders is.

Ik ben opgegroeid in het monumentale stadje Zierikzee, waar schoonheid zo vanzelfsprekend is dat je als kind niet eens doorhebt hoe bijzonder het is.

Monumentale schoonheid in Zierikzee

De eerste keer dat ik mij bewust werd van het vraagstuk van mooi of lelijk was toen mijn ouders een garage wilden bouwen en een schoonheidscommissie bepaalde wat voor dak hierop moest komen. Dus stad was blijkbaar meer van deze schoonheidscommissie dan van mijn ouders.

Toen ik op mijn 20e stedenbouw ging studeren aan de TU Delft werd ik ingewijd in de complexe wereld van ruimtelijke ordening en

beoordeling van architectuur en stedenbouw. Dat was in het begin van de jaren 80. Architectuurgeschiedenis was min of meer afgeschaft en architectuur en stedenbouw waren modern. Ik woonde intussen op een flat op twee hoog in de Tanthof in Delft, tussen twee hoogbouwflats in. Dat was wel even wennen na Zierikzee. Een van mijn eerste scripties ging dan ook over het onderscheid tussen de traditionele architectuur zoals ik die kende in Zierikzee en de moderne architectuur zoals die aan de TU gedoceerd werd. Ik zette daar misschien wel vraagtekens bij, maar ontwierp ook in mijn projecten niet die traditionele schoonheid waar ik zo van hield. En dat is interessant: ik kwam zelfs niet op het idee dat dit zou kunnen!

Na een beroepspraktijk van 23 jaar als projectmanager, het bezoeken van vele projecten, het interviewen van vele deskundigen en het lezen van een groot aantal boeken begrijp ik hoe dit kan. Laat ik het hier kort samenvatten in de woorden van de architect Carel Weeber, in de jaren 80 hoogleraar aan de faculteit Bouwkunde in Delft. Weeber vertelt over de brainwashing in Delft, een opleiding vol geboden en verboden waarin studenten binnen zes weken omgevormd werden van een voorkeur voor klassieke en romantische schoonheid naar een voorkeur voor het modernisme. Ik werd dus in een omgeving opgeleid waarin romantische architectuur niet eens als mogelijkheid in beeld was.

In de jaren 90 werden in Nederland de eerste projecten gebouwd die zich losmaakten van deze 'brainwash'. De architect Ashok Bhalotra maakte naam met de wijk Kattenbroek in Amersfoort, Rob Krier ging nog veel verder met zijn traditionalistische Brandevoort in Helmond. En in 1997 verscheen een boek over verlangen naar romantische architectuur. Ik bezocht deze projecten en boekpresentatie met groeiend enthousiasme.

Mijn eerste project, als stedenbouwkundig projectleider bij de gemeente Den Haag, was de nieuwbouw van Madurodam, begin jaren 90. Er lag een strak modern plan van het architectenbureau Zwarts en Jansma dat veel weerstand opriep, ik mocht in overleg met de buurt en Madurodam een nieuw plan ontwikkelen. Bhalotra won de prijsvraag en het speelse resultaat leidde tot tevredenheid bij veel betrokkenen, maar heeft volgens mij geen architectuurtijdschrift gehaald.

De verborgen zone in Kattenbroek

Brandenvoort, Helmond

Mijn volgende baan was hoofd van de afdeling Projecten bij de gemeente Vleuten-De Meern. Ik was daar medeverantwoordelijk voor de ontwikkeling van een derde deel van Leidsche Rijn in Utrecht. Ik weet nog dat toen ik daar in 1996 begonnen was, ik een notitie schreef waarin ik voorstelde om bij de woningbouw traditionele elementen te gaan gebruiken vanuit een soort bouwdoosprincipe. Ik had eerder in Den Haag meegewerkt aan de Vaillantlaan van Jo Coenen en gezien wat de mogelijkheden van zo'n bouwdoosprincipe zijn: met een goedkope industriële productie toch diversiteit in woningen creëren. Ik stelde voor om te werken met een repetitie van verschillende daklijsten, luiken en andere ornamenten en versieringen. Ik heb het idee dat de externe stedenbouwkundigen op dat moment mijn notitie nauwelijks serieus namen. Maar in de jaren daarna veranderde het snel en in de wijken De Woerd en Vleuterweide van Leidsche Rijn is dit nu toegepast.

De Woerd, De Meern.

Naarmate ik de wereld van stedelijke ontwikkeling beter leerde kennen, werd mij ook duidelijker hoe het dogmatisch modernisme in Nederland georganiseerd werd. Ik ging me daar ook meer tegen ver-

zetten. Veel van mijn artikelen waren een pleidooi voor romantische architectuur en een verzet tegen wat Pi de Bruijn in een interview met mij het 'polittbureau' zou noemen. Geïnspireerd door inzichten uit mijn tweede studie, filosofie, stelde ik de macht ter discussie die door instituties uitgeoefend werd over de gebouwde omgeving. Een klein voorbeeld van machtsuitoefening was de annexatie van de gemeente Vleuten-De Meern door de gemeente Utrecht, door die gemeente Utrecht herindeling genoemd. Daardoor werd gemeente Utrecht mijn volgende werkgever. Als projectmanager mocht ik mij bezighouden met de weerbarstige werkelijkheid van binnenstedelijke herontwikkeling, onder meer het project Cereol. Ik ontdekte daarin de mogelijkheden van het creëren van kwaliteit door samenwerking en de mogelijkheid van verbinding tussen oud en nieuw en tussen traditioneel en modern in stedenbouw en architectuur.

Een eerste bundeling van mijn artikelen over stedenbouw en architectuur leverde in 2006 het boek *Passie voor de stad* op, en in 2007 een symposium waarbij een aantal deskundigen spraken over hun liefde voor de stad en liefde voor het vak. Vervolgens schreef ik maandelijks in *Cobouw* over architectuur en stedenbouw. De boeken die ik las en de mensen die ik sprak stemden niet altijd vrolijk. Hoe kon het toch dat in een tijd van hoogconjunctuur zo gemakzuchtig gebouwd werd? Mijn pleidooi was voor meer aandacht voor de consument, voor de klant. Verrassenderwijs was de crisis die in 2008 startte juist een kans voor meer aandacht voor kwaliteit en meer aandacht voor de bewoner, die als klant ook iets te zeggen kreeg.

Toen de Koninklijke Hollandse Maatschappij der Wetenschappen in samenwerking met *NRC Handelsblad* in 2012 een prijsvraag uitschreef met de vraag *van wie is de stad?* had ik dan ook snel mijn antwoord klaar: *de stad is weer van zijn bewoners*. Het essay leverde mij een eervolle vermelding op.

Toen ik vervolgens dit boek verder ging uitwerken, heb ik mij die vraag opnieuw gesteld: *van wie is de stad?* Het antwoord kunt u nu gaan lezen.

